

MATATIZO YA UTOHOAJI MANENO KAMA MBINU YA KUKOPA ISTILAHU KATIKA LUGHA

J.G. Kiango

Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili

Chuo Kikuu cha Dar-es-Salaam

1.0 Utangulizi

Wakati jamii fulani maalumu inapofanya maendeleo au ugunduzi katika nyanja mbalimbali za kijamii na za sayansi na teknolojia, mabadiliko ya kimsamiati na kimuundo ya lugha hujitokeza. Mabadiliko hayo hufanyika ili kuifanya lugha iweze kumudu dhima yake kama chombo kikamilifu cha mawasiliano. Mabadiliko hayo yanaweza kufanyika kimyakimya au kwa jitihada za makusudi kabisa kwa njia za semina, mikutano, warsha na majopo maalumu.

Katika kukidhi haja ya istilahi katika nyanja mbalimbali, mbinu mbalimbali za ukuzaji wa istilahi huwa zinatumiwa. Baadhi ya mbinu hizo ni pamoja na:

1. Kubuni istilahi mpya kabisa k.m. *golo* kwa maana ya *Bureau de Change*.
2. Kuchukua neno linalotumiwa katika lugha na kulipa mzigo mwingine wa kiistilahi k.m. *Mtandao* kwa maana ya *network* na *internet*.
3. Kuunda kifupisho k.m. *Ukimwi* (Upungufu wa Kinga Mwilini)
4. Kukopa

(a) Kukopa kutoka lugha ambazo kiisimu ziko katika familia moja. Kwa mfano *Bunge* (kutoka Kinyamwezi, lugha ambayo ni ya Kibantu kama Kiswahili) kwa maana ya *Parliament*.

(b) Kukopa kutoka lugha za kigeni k.m. *Biolojia* kwa maana ya *biology*.

Lengo la makala hii ni kwanza, kuangalia jinsi tunavyoweza kukuza msamiati wa lugha kwa njia ya kukopa istilahi kutoka katika lugha za kigeni. Kwa vile utaratibu wa kukopa maneno ya kigeni unafanyika kwa njia ya utohozi, lengo la pili la makala hii ni kuangalia matatizo tunavyoweza kukutana nayo wakati wa kutumia njia hiyo.

2.0. Ukuzaji wa istilahi kwa njia ya kukopa

2.1. Maana ya kukopa istilahi

Kukopa istilahi ni tendo la kuchukua istilahi ya lugha fulani, na kisha kuitumia kama istilahi katika lugha nyingine. Utohoaji wa istilahi ni mbinu mojawapo ya kiisimu inayotumiwa katika kukopa istilahi kutoka katika lugha ambazo zina miundo tofauti na

lugha inayokopa. Katika utaratibu huo istilahi za kigeni hufanyiwa marekebisho ya kifonolojia ili ziweze kulandana na muundo wa kifonolojia wa lugha inayokopa.

Suala la ukopaji maneno sio suala la lugha fulani maalumu tu, bali ni mbinu ya kukuza lugha inayotumiwa na lugha zote duniani. Hall Robert (1967) anasema kuwa 'zaidi ya 50% ya msamiati wa lugha ya Kiingereza umetokana na Kilatini na Kigiriki. Kwa mantiki hiyo, tunaweza kuugawa msamiati wa kila lugha katika mafungu makuu mawili: (a) msamiati wa asili; na (b) msamiati wa kigeni. Kwa mujibu wa makala hii, msamiati wa asili ni ule ambao ni hazina asilia ya jamii ya lugha inayohusika na msamiati wa kigeni ni ule ambao unatokana na istilahi zilizokopwa toka lugha za kigeni.

2.2 Sababu za kukopa

Ziko sababu nyingi za kukopa na kwa kuanzia, Gray L.R. (1964) anabainisha sababu kuu mbili : Kwanza, neno linakopwa kwa sababu linasimamia dhana au kitu ambacho hakikuwa kimejulikana katika jamii ya lugha hiyo. Kwa mfano, nchini Tanzania kabla ya kuja kwa wageni, hapakuwa na dhana zinazowakilishwa na maneno kama vile *motorcar*, *train*, *hospital* na *school*. Kwa hiyo, wageni walipokuja na dhana hizo, Kiswahili kilikopa maneno hayo na kuyatohoa ili yafuate mfumo wa lugha ya Kiswahili na kupata maneno motokaa [*motorcar*], treni [*train*], hospitali [*hospital*] na skuli [*school*].

Sababu ya pili ya kukopa ni kasumba ya wazungumzaji wa lugha fulani. Istilahi inaweza kukopwa sio kwa sababu haipo katika lugha husika, bali ni kwa vile wenye istilahi inayokopwa wanaonekana kuwa na ustaarabu wa juu zaidi na hivyo kuufanya msamiati wao kuonekana kuwa ni bora zaidi na hivyo kukopwa. Kwa mfano matumizi ya *feli* badala ya *shindwa*, *kona* badala ya *pembe*, *Mola* badala ya *Mungu*, *muhtasari* badala ya *ufupisho*, *bayana* badala ya *wazi*.

Zaidi ya sababu hizo mbili zilizotajwa na Gray (1964), mwanazuoni mwingine Robins R.H. (1964) anaongeza sababu nyingine mbili. Sababu ya kwanza ameitaja kuwa ni maingiliano ya kiutamaduni ya muda mrefu. Sababu ya pili ni maingiliano na jamii ambazo zina nguvu za kisiasa au heshima katika uwanja fulani. Kwa mfano Wagiriki walivyokuwa na ushawishi mkubwa katika nyanja za sayansi, sanaa na falsafa na hivyo kufanya msamiati wao kukopwa sana katika lugha ya Kilatini.

3.0 Jinsi istilahi zinavyokopwa kutoka lugha moja hadi nyingine.

3.1 Vigezo vinavyotumika katika kukopa

Kigezo kikubwa kinachotumika katika kukopa istilahi hususan za lugha za kigeni na kuingizwa katika lugha nyingine ambayo ina miundo tofauti ya kisarufi, ni kile cha kufanyia marekebisho ya kimuundo istilahi zinazokopwa ili zichukue miundo ya kisarufi ya lugha inayokopa. Kwa mfano mfumo wa sauti za Kiswahili ni ule ambao katika

orodha yake hauna sauti /q, x/. Zaidi ya hayo muundo wake wa silabi ni ule ambao konsonanti inafuatiwa na irabu, kwa mfano /ba, be, bi, bo, bu l, au irabu pekee /a, e, i, o, ul, au nazali /m, n/. Kwa hiyo ukitaka kukopa maneno ya kigeni kama vile *queen* na *text* itabidi kutafuta kwenye orodha ya Kiswahili sauti ambazo zinakaribiana na q na x na kisha kuyaandika maneno hayo kulingana na silabi za Kiswahili. Hivyo maneno *queen* na *text* yanaweza kukopwa katika Kiswahili kama *kuini* (kwini) na *tekisiti*.

Hata hivyo yapo maswali makuu mawili ambayo wakuza istilahi wanatakiwa wayajadili na kufikia mwafaka. Swali la kwanza: Je, istilahi inatakiwa itoholewe kama inavyoandikwa katika lugha chanzi au kama inavyosomeka? Kwa mfano *fuel* na *fuse* tuziandike kama *fueli* na *fuse*, au tuziandike kama *fyueli* na *fyuzi*.

Katika kupata ufumbuzi wa tatizo tulilolitaja hapo juu, Baraza la Kiswahili la Taifa la Tanzania linasema kuwa mtunzi wa istilahi anao uhuru wa kutumia njia yoyote kadri anavyoona inafaa. Yaani mtunzi ana uhuru wa kutumia *fueli* au *fyueli*; *fuse* au *fyuzi* kwa kadri atakavyoona inafaa. Hata hivyo Mwansoko (1989) anadai kuwa utohozi unaotegemea jinsi sauti zinavyosikika ni bora zaidi kuliko njia ile ya kuangalia jinsi neno lilivyoandikwa. Kwa maana hiyo, Mwansoko (1989) anapendekeza matumizi ya *fyueli* badala ya *fueli*, na *fyuzi* badala ya *fuse*.

Tukiangalia kwa undani tunaona majibu yaliyotolewa bado yanatakiwa kufanyiwa kazi zaidi. Njia ya kusikilizia sauti inajiegemeza zaidi katika matamshi, na upo ushahidi wa kutosha unaoonyesha kuwepo kwa misigano ya matamshi ya maneno kati ya mtu na mtu, kati ya eneo na eneo na kati ya taifa na taifa. Kwa hiyo ni lazima mtunzi wa istilahi afanye utafiti na kuona ni matamshi gani yanakubalika zaidi katika jamii anayoihudumia.

3.2 Matatizo ya kutohoa istilahi

Kanuni za marekebisho ya miundo (utohozi) tulizojiweka hapo juu mara nyingi hazifuatwi kikamilifu. Zipo istilahi nyingi sana ambazo zinaonyesha utohozi uliofanyika kikamilifu, kwa mfano:

mf.1	<i>Kiingereza</i>	<i>Kiswahili</i>
	bumper	bamba
	differential	difu
	radiator	rejeta
	wiper	wepa
	market	marikiti
	mensa	meza
mf.2	<i>Kiingereza</i>	<i>Kiswahili</i>
	judge	jaji

Vilevile zipo istilahi nyingine ambazo zinaonyesha utohozi uliofanyika nusunusu, yaani bila kufuata kigezo cha kimuundo kilichotajwa hapo juu. Kwa mfano:

Kiingereza
differential
programme
battery
bicycle

Kiswahili
diferensho
programu
betri
baiskeli

Gray (1960) na Robins (1964) wanadai kwamba utohozi nusunusu unaweza kusababishwa na mambo yafuatayo:

- (a) Mtazamo wa wazungumzaji wa lugha inayokopa kuhusu lugha. Kama kutokana na maingiliano na jamii za lugha za kigeni wazungumzaji wa lugha inayokopa wanaiona lugha wanayokopwa ni bora zaidi kuliko lugha yao, upo uwezekano mkubwa wa kufanya utohozi nusunusu.
- (b) Elimu ya wale wanaotohoa pia inaweza kuathiri utohozi. Kama wanaofanya kazi ya kutohoa ni wasomi, utohozi unaweza kuathiriwa na maarifa yao ya kujua sarufi ya lugha ngeni au kasumba ya kuthamini lugha ya kigeni. Kama watohozi sio wasomi, utohozi wao mara nyingi utalingana na miundo ya msingi ya lugha yao.
- (c) Upungufu au ufinyu wa miundo ya lugha inayokopa unaweza kusababisha ugumu wa kufanya utohozi na hivyo kukopa hadi miundo ya kifonojia, kimofolojia na kisintaksia ya lugha inayokopwa, na hivyo kuonekana utohozi umefanyika nusunusu.
- (d) Nadharia za kimataifa zinazotumika katika kuunda istilahi za nyanja maalumu kama ile inayosisitiza kuwa ' istilahi isipoteze sana muundo wake asilia' inaweza kusababisha utohozi kufanyika nusunusu.

4.0 Ushauri kuhusu matumizi ya utohozi kama njia ya kukopa istilahi ngeni

Kwa ufupi mjadala wetu unaelekea kushauri kwamba utohozi wa istilahi unategemea sana muundo wa lugha inayopokea mkopo. Kwa maana kwamba istilahi inapokopwa ni muhimu sana kusilimishwa katika muundo wa lugha inayokopa. Hata hivyo tumebaini kutokana na uzoefu wa muda mrefu kuwa kanuni hiyo mara nyingi haifuatwi kikamilifu kutokana na sababu kuu mbili. Kwanza ni ile kasumba ya kuiona lugha inayokopesha kuwa ni bora zaidi kuliko lugha inayopokea mkopo. Sababu ya pili ni ile inayotokana na ukweli kwamba miundo ya kisarufi ya lugha inayokopa ni finyu au ina upungufu kiasi kwamba kazi ya kusilimisha miundo ya kigeni inakuwa ngumu au haina kisawe chake. Kwa hali hiyo utohozi unaambatana na kukopa pia miundo ya kifonolojia, kimofolojia na hata kisintaksia.

Suala la kukopa istilahi ni suala linalohusiana moja kwa moja na ukuzaji wa lugha. Suala hili lina mitazamo miwili. Mtazamo wa kwanza ni ule unaona kwamba ukuzaji wa lugha ni zile shughuli za kupanua mawanda ya matumizi ya lugha husika kwa kuifanya iwe lugha ya Taifa, au iwe lugha rasmi na kutumika katika shughuli za

kibiashara, serikali, elimu na siasa au kuifanya iwe *lingua franca* yaani iweze kutumiwa hadi nje ya mipaka ya nchi yenye asili ya lugha hiyo. Mtazamo wa pili wa ukuzaji wa lugha ni ule unaangalia muundo wa lugha na uwezo wake katika kumudu mawasiliano. Ni mtazamo unaoelekeza jitihada zake katika kuwezesha miundo wa lugha iwe na uwezo wa kukidhi haja ya mawasiliano ya watumiaji wake.

Kwa hiyo tunapozungumzia ukuzaji wa istilahi katika lugha fulani maalumu, tunajikita zaidi kwenye mtazamo wa pili wa ukuzaji wa lugha. Kiango (1997:72) katika mjadala wake wa ukuzaji wa Kiswahili katika karne ya 21 anasema kwamba:

Kazi kuu itakuwa ni kukiza muundo wa Kiswahili katika nyanja zote. Hii ina maana ya miundo ya kifonolojia, kimofolojia na kisintaksia. Kila eneo linatakiwa lifanyiwe utafiti ili kuona kama miundo yake iliyopo sasa inatosheleza au la. Kama haitoshelezi, kuweka mikakati ya kuipanua kwa mbinu mbalimbali ikiwa ni pamoja na kukopa kutoka lugha nyingine za Kibantu na nyinginezo. Katika kuukiza muundo wa lugha ya Kiswahili, lengo liwe ni kupata miundo ya maumbo ambayo yanaweza kubeba dhana mpya za sayansi na teknolojia za karne ya 21.

Kwa hiyo mtazamo wa makala hii ni kwamba kuna haja ya kupiga vita utohozi wote ambao unatokana na kasumba tu, na kuunga mkono utohozi unaosaidia kupanua uwezo wa lugha katika kumudu mawasiliano kwa kukopa miundo ambayo haina visawe vyake katika lugha inayokopa.

5.0 Kuinua uwezo wa lugha kimuundo ili kumudu kazi ya kuwasilisha dhana

Katika sehemu hii tutajadili mabadiliko ya msingi ya kimuundo yaliyoweza kufanyika kwa kutumia mifano kutoka lugha ya Kiswahili.

5.1 Kupanua orodha ya sauti za lugha

Miundo ya lugha iliyokuwa inatosheleza katika mazingira finyu ikionekana kwamba haitoshelezi katika mazingira mapana zaidi na uwezo wa kuipanua upo, basi ni vema ikapanuliwa. Mabadiliko hayo tunayaita ni mabadiliko ya msingi kwa vile hayakutokana na kasumba bali yanatokana na ukweli kwamba miundo ya lugha husika imejibana sana kiasi kwamba inahitajika kuipanua ili iweze kumudu vema kazi yake ya kubeba dhana tofauti.

Besha (1994:298) amebainisha mabadiliko kadhaa yaliyofanyika katika lugha ya Kiswahili. Kati ya hayo ni pamoja na kuongeza idadi ya sauti za lugha. Katika upanuzi huo sauti zifuatazo zilikopwa wakati wa kukopa maneno kutoka lugha ya Kiarabu:

- (a) Sauti /th/ ilikopwa na kuingizwa katika orodha ya fonimu za Kiswahili ili kuweza kukopa maneno kama vile: thumni/thumuni, hadithi, thelathini, n.k.

- (b) Sauti /dh/ ilikopwa na kuingizwa katika orodha ya fonimu za Kiswahili ili kuweza kukopa maneno kama vile: dhambi, dhahabu, dhuluma fedha, n.k.
- (c) Sauti /gh/ ilikopwa na kuingizwa katika orodha ya fonimu za Kiswahili ili kuweza kukopa maneno kama vile: ghadhabu, ghali, ghairi, n.k.
- (d) Sauti /kh/ ilikopwa na kuingizwa katika orodha ya fonimu za Kiswahili ili kuweza kukopa maneno kama vile: khatibu, kheri, khalifa, n.k..

5.2 Kupanua mfumo wa silabi/fonimu

Sulubu za silabi au miundo ya fonimu inaweza kupanuliwa pia ili kuipa nguvu lugha katika kumudu kazi yake ya kubeba dhana mbalimbali na kuwa chombo kikuu cha mawasiliano. Kama tulivyosema awali, katika lugha ya Kiswahili, muundo wa silabi ni ule ambao konsonanti inafuatiwa na irabu, kwa mfano *lba, be, bi, bo, bul*, au irabu pekee *la, e, i, o, ul*, au nazali *lm, nl*. Besha (1994:298) anasema kwamba katika kuboresha muundo wa silabi au fonimu, Kiswahili kimekopa utaratibu wa kuunda sulubu za konsonanti zenye mfuatano wa konsonanti mbili hadi tatu. Utaratibu huo umekiwezesha Kiswahili kukopa maneno kama vile *stahimilivu, starehe, halmashauri, alhamisi, baiskeli, treni, betri, skuli, tropiki, volkano, skeli, skrubu*, n.k. Utaratibu huu ambao enzi hizo ulitumika sana katika kukopa maneno kutoka Kiarabu na Kiingereza kwa sasa sio tu unasaidia katika kukopa maneno ya kawaida ya kigeni bali pia istilahi za masomo ya nyanja mbalimbali za sayansi na teknolojia. Ijapokuwa utaratibu huu wa kukopa neno na muundo wake unafanya istilahi zionekane hazikutoholewa kikamilifu bali nusunusu, Mwansoko (1989) na Mwansoko na Tumbo-Masabo (1992) wanasisitiza kuwa utaratibu huo unakubalika sana katika istilahi za taaluma za sayansi kwani hufanya istilahi ziweze kukubalika na kulandana vema na istilahi kama hizo katika lugha nyingine.

6.0 Hitimisho

Makala hii fupi imejaribu kuonyesha jinsi istilahi za lugha zinavyoweza kupanuliwa katika lugha fulani kwa njia ya kukopa. Vilevile tumeona kuwa ili kukopa istilahi kutoka lugha ambazo zinasigana kimuundo na lugha inayokopa, ni lazima istilahi hizo zitoholewe. Tumesema kwamba kutohoa ni tendo la kuzifanyia marekebisho ya kimuundo istilahi ngeni ili ziweze kulandana na muundo wa lugha inayokopa.

Katika kutoa istilahi tumbaini kuwa kazi inaweza kufanyika nusunusu au kikamilifu. Mtazamo ambao umechukuliwa na makala hii ni kwamba utohozi wa msingi kabisa uwe ule unaofuata mifumo ya kifonolojia na kimofolojia ya lugha inayohusika. Kwa mfano, hakuna sababu ya msingi ya kutohoa neno *solenoid* kama *solenoidi* badala ya *solenidi*, au kutohoa neno *asbestos* kama *asbestosi* badala ya *asibeto*.

Pili, utohozi nusunusu unakubalika ilimradi hautokani na kasumba bali unatoka na jitihada za kuboresha na kupanua muundo wa lugha ambao ni finyu ili kuupa nguvu zaidi katika kazi zake za kubeba dhana mbalimbali na wepesi katika kukopa istilahi mbalimbali. Utaratibu huu wa kupanua miundo ya kisarufi ya lugha umefanyika katika

lugha ya Kiswahili tangu lugha hiyo ilipoanza kuingiliana na wageni hususan Waarabu na Waingereza. Utaratibu huo unatetewa na wanazuoni kama vile Tumbo (1982), Mwansoko na Tumbo-Masabo (1992), Beshu (1994) na Kiango (1999). Hata hivyo kuna haja ya kuziangalia upya kazi za utohozi zilizofanyika katika kipindi cha ukoloni na muda mfupi baada ya uhuru na kuona utohozi uliokiuka kanuni za mfumo wa kibantu wa lugha ya Kiswahili kwa sababu ambazo hazikuwa za msingi bali zimetokana na kasumba au kuathiriwa tu na mifumo ya lugha ya kigeni.

MAREJEO

- Besha, R. M. (1994). *Restructing a Language System: The Influence of Loanwords on Kiswahili*. ILCAA: Tokyo
- Gray, L.H. (1964). *Foundations of Language*. New York: The Macmillan Company.
- Hall, R. (1967). *Introduction to Linguistics*. Philadelphia: Chilton Books.
- Kiango, J.G. (1999) "Utohozi wa Maneno". Makala isiyochapishwa.
- Mwansoko, H.J.M. (1989). "The Principles, Methods and Procedures of Swahili Terminology Development in Tanzania: A Re-examination of Basic Issues". Katika *Journal of Asia and african Studies*. Tokyo: ILCAA No. 38, kur.161-176.
- Mwansoko, H.J.M. na Z. Tumbo-Masabo (1992). *Kiongozi cha uundaji wa Istilahi za Kiswahili*. Dar es Salaam: TUKI.
- Robins, R.H. (1980). *General Linguistics*. London: Longmans.
- Tumbo, Z.N.Z. (1982). "Towards a systematic approach to terminology development in Kiswahili". Katika *KISWAHILI* (Jarida la Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili) juz. 49/1 kur. 87-98